

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА У ПРАКТИЦІ ЄВРОСУДУ ТА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

У статті аналізуються принципи верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини та Конституційного Суду України.

Вибір України до європейської інтеграції є незворотним і безальтернативним. Основними цінностями Європейського Союзу є повага до людської гідності, прав, свобод, демократії, рівності та верховенство права. «Копенгагенський політичний критерій членства в ЄС вимагає стабільності інститутів, які гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин... В Плані дій Україна – ЄС, документі, що є основоположним для відносин між Україною та ЄС протягом 2005–2007 років, значну увагу приділено утвердженню в Україні верховенства права» [1].

Том у верховенство права як один із елементів політичного критерію членства в ЄС є нагальною теоретичною і практичною проблемою. Одним із правових засобів здійснення цієї ідеї став Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 3.02.2006 № 3477-IV. Завданнями цього закону, зокрема, є необхідність впровадження в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини та захист цих прав. Серед правових засобів забезпечення прав людини чільне місце займає принцип верховенства права, який використовується, як у правотворчості, так і у реалізації права.

Щодо проблеми верховенства права є значний масив наукових праць. Серед останніх праць особливо актуальними є окремі роботи С. П. Го-

ловатого, М. І. Козюбри. Звертають на себе увагу останні статті П. М. Ткачука [2] та робота колективу авторів «Посилення співпраці між Україною та ЄС щодо утвердження верховенства права в Україні» [3] (Авер'янов В. та інші). Досить цікавими уявляються теоретично змістовні роботи щодо проблеми верховенства права у практиці Євросуду судді Євросуду Лукіса Г. Лукаїдеса [4] та П. М. Рабіновича [5].

Мета: з'ясувати деякі аспекти змісту верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини та Конституційного Суду України.

Концепція верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини застосовується і роз'яснюється у значному масиві рішень. Якісні характеристики «закону» та його співвідношення із поняттям права аналізовано також Конституційним Судом України. Так, у Рішенні Конституційного Суду України у справі про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 визначається поняття «верховенство права». «Верховенство права, – підкреслюється у підпункті 4.1, – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема, у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті, передусім, ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не

обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [6].

Позитивні аспекти поняття верховенства права. Конституційний Суд визначив теоретичну конструкцію інтегративного праворозуміння, що потребує впровадження у теорію і практику. Право легітимоване суспільством — джерелом права є суспільство, а закон лише одна із його форм існування, що роз'яснює, зокрема, положення статті 5 Конституції. Сутність права. Сутнісні (якісні) характеристики права зумовлені ідеологією справедливості, свободи, рівності (ідеї права). Зміст права — єдність верховенства права у правотворчій та правозастосовній діяльності. Іншими словами, — єдність писаного і неписаного права. Форма права — право поряд із законодавством (одна із форм) включає і інші соціальні регулятори (форми): мораль, звичаї, традиції тощо. Звичаєве право визнається у якості джерела права не тільки у теорії, але і Цивільному кодексі України.

Спирні аспекти поняття верховенства права. Потрібно зазначити, що мораль недоцільно ототожнювати з однією із форм існування права. Матерія права, головним чином, проявляється у єдності прав і обов'язків уповноваженої і зобов'язаної сторони (імперативно-атрибутивна форма руху соціальної форми матерії). Мораль як соціальний регулятор — це система обов'язків, що не опосередковані правовимогою уповноваженої сторони. Тому мораль не може бути визнана формою існування права. Мораль та моральні норми пропонується розглядати у якості сутності права як певної цивілізаційно-ціннісної його характеристики [7].

У розумінні Європейського Суду серед головних концептуальних ідей, що наповнюють відповідним змістом концепцію верховенства права, є ідея захисту основоположних цінностей демократичного суспільства. Тому втручання держави у здійснення прав і свобод особою з'ясовується Євросудом з точки зору забезпечення дії установок (принципів): «згідно із законом», «необхідно у демократичному суспільстві» та «правомірної мети».

Так, концепція верховенства права використовується Євросудом для аналізу забезпечення принципу «згідно із законом» (*in accordance with*

the law) та якості національного законодавства, у відповідності до якого здійснюється забезпечення прав і свобод. У справі «Олссон проти Швеції» від 24 березня 1988 року Суд підкреслив, що юридична конструкція «згідно із законом» не просто відсилає до внутрішнього права, але має на увазі і *якість закону*, вимагаючи, щоб останній відповідав *принципу верховенства права*. Мається на увазі, що у внутрішнім праві повинні існувати певні міри захисту проти довільного втручання публічної влади в здійснення прав [8].

У своїх рішеннях стосовно визначення принципу «згідно із законом» Суд звертає увагу на ряд принципів концепції верховенства права, які пропонується класифікувати щодо *форми, змісту та сутності «закону»*:

а) стосовно поняття *зовнішньої форми* виразу права — головною особливістю у розумінні принципу «згідно з законом» є *визнання Судом права як єдності писаного і неписаного*, у якому виокремлюються зміст, обсяг, межі і умови владних повноважень держави. Останні з точки зору форми зовнішнього прояву визначаються *не тільки законодавцем, але і судовою практикою*;

б) стосовно сутнісних характеристик «закону» Євросуд визначає ціннісні, вольові та регулятивні його особливості крізь призму верховенства права;

в) стосовно *змісту права* — верховенство права зумовлює забезпечення у «законі»: чіткості меж і характеру здійснення відповідних дискреційних повноважень державних органів; гарантій від довільного втручання влади у права особи; правової визначеності; доступності та передбачуваності «закону» тощо.

1. Принципи концепції верховенства права щодо форми права

1.1. Принцип єдності права писаного і неписаного. Стосовно поняття зовнішньої форми виразу права — важливим у розумінні принципу верховенства права є визнання Судом права як єдності писаного і неписаного.

Поняття «закон» відображає певне явище у його сутнісному, а не формальному сенсі. Це поняття охоплює, як акти нижчого від закону рівня (писане право), так і неписане право [9], яке повинно мати необхідні якості доступності і визначеності, що дають змогу передбачати наслідки свого поведіння. Том у поняття «закон» та його якісні характеристики з'ясовуються у єдності з судовою практикою застосування та тлумаченням. Формальні юридичні конструкції

наповнюються «живим правом» у прецедентній практиці суду.

Так, у справі «Функе проти Франції» від 25 лютого 1993 року Суд роз'яснив, що «якість» внутрішніх правових норм відповідно до Конвенції залежить від точності, з якою законодавство та судова практика визначають обсяг і умови здійснення владних повноважень, виключаючи небезпеку сваволі [10].

У цьому контексті важливо підкреслити, що, відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 3.02.2006 р., суди України застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Євросуду як джерело права.

2. Принципи концепції верховенства права щодо сутності права

2.1. Принцип верховенства права – сутнісна характеристика всіх норм «закона». Важливим аспектом розуміння принципу верховенства права є переконання у тому, що цей принцип неминуче впливає з кожної статті Конвенції [11].

2.2. Принцип консенсусу моральної свободи у суспільстві. Конвенція передбачає можливість втручання у права особи не інакше, як із визначеною у ній метою. Такою метою може бути, зокрема, захист моралі (for the protection of moral), що встановлено у статтях 6, 8–11 і є якісною характеристикою сутності права.

Тому принцип верховенства права розглядається як вираз консенсусу моральної свободи у суспільстві. У демократичному суспільстві верховенство права залежить від моральної згоди в суспільстві, а закон не може відмежуватися від цього. Кінцеве виправдання закону – в його служінні моральним цілям. «Не можна насаджувати добродійність із допомогою закону, але він може стати розсадником пороку, якщо робить цю боротьбу надмірно складною» [12].

2.3. Принцип верховенства права є принципом демократичного суспільства. У розумінні Європейського Суду принцип верховенства права пов'язується із демократичним суспільством та інституціями, що забезпечують його належне функціонування (демократичний політичний режим). Важливим завданням окремих інституцій є захист основоположних цінностей демократичного суспільства від неправомірних дій осіб і груп [13]. Крім того, вимогу щодо якості закону в контексті верховенства права слід розуміти як умову прийняття і забезпечення дії цього закону компетентною демократичною установою держави.

2.4. Рівність перед законом. У постанові в справі «Партія благоденства (“Рефах”) проти Туреччини» (§ 43) Суд указав: «Верховенство права означає, що всі люди рівні перед законом, як у своїх правах, так і у своїх обов'язках. Проте, законодавство повинне враховувати розходження між людьми й ситуаціями за умови, що такі розходження мають об'єктивну й розумну підставу, переслідують правомірну мету, погоджуються із принципами, яких, зазвичай, дотримуються демократичні суспільства, і пропорційні цим принципам. Однак не можна сказати, що у світському суспільстві забезпечується верховенство права, коли групи осіб піддаються дискримінації тільки за те, що вони належать до іншої статі, або мають інші політичні або релігійні погляди. Суспільство не дотримується верховенства права й тоді, коли для таких груп створюються зовсім інші правові системи» [14].

2.5. Гарантії демократичного суспільства та його інституцій. Принцип верховенства права щодо вимоги про якість закону пов'язується тільки із демократичним суспільством та інституціями, що забезпечують його належне функціонування [13]. «У силу формулювань пункту 2 статті 11, а також статей 8, 9 і 10 Конвенції, втручання в права, закріплені в Конвенції, можуть бути виправдані винятково необхідністю, що впливає з “демократичного суспільства”» [15].

До принципів, що окреслюють ідею верховенства права щодо сутності права варто віднести також: практичний і ефективний характер прав особи; соціальну еволюцію та єдність прав і свобод.

3. Принципи концепції верховенства права щодо змісту права

3.1. Принцип правової визначеності. Одним з основних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, що, серед іншого, вимагає, щоб прийняте судами остаточне рішення не могло б бути оскаржене (див.: справа «Брумареску проти Румунії», § 61).

В українській науковій літературі принцип правової визначеності розуміється як принцип, що передбачає чіткість, передбачуваність та зрозумілість національного законодавства, заборону втручання відповідних органів у судовий процес, якщо вони не є сторонами або учасниками або якщо судові рішення є остаточними [16].

У тексті Конвенції принцип правової визначеності виражений у вимогах: наявності правових підстав втручання в права особи; правової визначеності злочину; створення судів на підставі

закону; правової регламентації процедури встановлення вини обвинувачуваного; правового регулювання процедури оскарження вироків по кримінальних справах і виплати компенсації у випадку судової помилки; неприпустимості повторного засудження або покарання за злочину.

3.2. Принцип пропорційності. Забезпечення дії принципу верховенства права – це, поряд із іншим, створення рівноваги між суспільними інтересами й інтересами приватної особи, що є позитивним обов'язком держави та передбачає певні національні особливості методу правового регулювання. Будь-яке обмеження права не сумісне з вимогами Конвенції, пояснює Євросуд, якщо воно не переслідує правомірної мети і якщо відсутня розумна пропорційність між задіяними засобами й метою, яку держава прагне досягти. У цьому аспекті можна, для прикладу, навести позицію Суду «Б проти Франції» від 25 березня 1992 року. Суд, зокрема, зазначив, що термін «повага», який міститься у статті 8 Конвенції, є нечітким. Особливо це проявляється, коли мова йде про позитивні права, що стоять за цим поняттям і які є різними залежно від конкретних ситуацій і практики держав-учасниць. При цьому потрібно враховувати необхідність рівноваги між суспільними інтересами і інтересами приватної особи [17].

3.3. Втручання у права повинно бути передбачено національним правом, яке має гарантувати засоби захисту від довільного втручання влади у права особи. Принцип верховенства права вимагає, щоб втручання у права особи було передбачено національним правом. Повинні бути достатні процесуальні гарантії від довільного втручання. Відповідно до роз'яснення Суду у справі «Олссон проти Швеції» від 24 березня 1988 року юридична конструкція «згідно із законом» не просто відсилає до внутрішнього права, але має на увазі і *якість закону*, вимагаючи, щоб останній відповідав *принципу верховенства права*. Останнє потребує існування у внутрішнім праві відповідних засобів захисту проти довільного втручання публічної влади у здійснення прав [8].

3.4. Межі свободи розсуду дискреційних повноважень держави. Закон у всіх випадках повинен передбачати межі свободи розсуду дискреційних повноважень держави. Якщо розсуд у правовій сфері, дарований виконавчій владі, втілювався б у необмежених повноваженнях, то це суперечило б принципу верховенства права. Отже, закон у всіх випадках повинен указувати *межі свободи розсуду*.

У справі «L. та V. проти Австрії» та «S. L. проти Австрії» від 9 січня 2003 року Суд, зокрема, підкреслив: «Конвенція – це живий інструмент, який необхідно тлумачити у світлі умов сьогодення», а межі свободи розсуду, які зберігаються за відповідною країною, можуть бути різними, залежно від обставин [18].

3.5. Правові та практичні умови втілення закону в життя. У справі «Броньовський проти Польщі» від 22 червня 2004 Євросуд зазначив, що принцип верховенства права та принцип законності вимагають від держав не лише поважати і застосовувати, у передбачуваний і узгоджуваний спосіб, запроваджені ними закони, а й забезпечувати правові та практичні умови втілення їх у життя [19].

Серед принципів концепції верховенства права щодо змісту права можливо виокремити також: принцип суспільного контролю за діяльністю влади; принцип забезпечення умов правової захищеності та довіри громадян до закону. Невід'ємна вимога верховенства права – дбати про створення умов, які забезпечують правову захищеність та довіру громадян до держави та створюваного нею закону [20].

4. Верховенство права у правосудді

4.1. Принцип гарантованості прав судовим захистом та довіри до суду. Принцип верховенства права має на увазі судовий контроль над втручанням органів виконавчої влади в здійснення права особистості на свободу, який повинен користуватися суспільною довірою. Так, у справі «Класс і інші проти Німеччини» від 6 січня 1978 року Суд підкреслив, що із принципу верховенства права випливає, зокрема, що втручання органів виконавчої влади у права людини має підлягати ефективному нагляду, який, як правило, повинна забезпечувати судова влада [21]. Гарантованість прав судовим захистом включає право на справедливий судовий розгляд, доступ до правосуддя, рівність сторін; єдність громадянських і інших прав та їх соціальну еволюцію тощо.

4.2. Ефективний громадський контроль над втручанням влади в здійснення прав людини. На необхідність ефективного суспільного контролю за втручанням влади у здійснення прав людини Суд звернув увагу, зокрема, у справі «Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства» від 28 червня 1984 року. Суд, визнаючи важливість судових гарантій забезпечення верховенства права, зазначив, що для збереження й гарантій права на справедливий розгляд необхідно забезпечити контроль суспільства над су-

довою владою. Зокрема, це стосується проблеми необхідності та форми публічного оголошення «судового рішення» [22].

Усталеною практикою Суду є визнання також ролі преси у правовій державі щодо передачі інформації й ідей стосовно політичних питань і інших тем, які цікавлять суспільство. Преса є одним з інструментів, за допомогою якого суспільна думка може упевнитися, що судді виконують свої обов'язки в повній відповідності з тією метою, яка лежить в основі покладеного на них завдання [23].

4.3. Гарантію «немає злочину, немає покарання без закону, що його передбачає», закріплену в статті 7 Конвенції, Суд прямо оголосив невід'ємним елементом верховенства права (див.: справа «С. Р. проти Сполученого Королівства» [24].

4.4. Презумпція невинуватості не тільки передбачена статтею 6 Конвенції, а й впливає із принципу верховенства права. «Стаття 6 Конвенції, що захищає право на справедливий судовий розгляд, зокрема, право на презумпцію невинуватості, спрямована на те, щоб втілити основний принцип верховенства права» (див., зокрема, постанову Європейського Суду з прав людини в справі «Енглерт (Englert) проти Німеччини») [25].

4.5. Принцип доступу до правосуддя. У справі «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1975 року Суд дійшов висновку, що у цивільно-правових справах принцип верховенства права невід'ємний від доступу до правосуддя [26]. Для того щоб право на доступ до суду було ефективним, у людини повинна бути безсумнівна та здійсненна на практиці можливість заперечити акт держави, що є втручанням у здійснення прав цієї людини. З огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві, ступінь доступу до внутрішньодержавних засобів правового захисту, забезпечуваного національним законодавством, повинен

бути достатнім для забезпечення людині «права на правосуддя». Тому Суд зробив висновок, що право доступу до правосуддя як можливість ініціювати судове провадження і є однією із невід'ємних складових «права на суд», гарантованого статтею 6 п. 1. Останнє потрібно доповнити гарантіями статті 6 п. 1, що відносяться до організації, складу суду та руху процесу і що, у своїй сукупності, являє «право на справедливий розгляд».

4.6. Принцип справедливого судового розгляду. Важливою передумовою забезпечення права справедливого судового розгляду як умови дії принципу верховенства права є: право особи на незалежний і безсторонній суд, право розумного терміну розгляду, принцип рівності сторін.

4.7. Принцип забезпечення виконання судових рішень. У справі «Хорнсбі проти Греції» від 19 березня 1997 року Суд підкреслив, що стаття 6 п. 1 гарантує кожній людині розгляд судом спорів про його громадянські права і обов'язки. Таким чином реалізується «право на суд», складовою частиною якого є право доступу до правосуддя. У рішенні було підкреслено важливість використання принципу верховенства права, на підставі якого Суд роз'яснив, що стаття 6 передбачає не тільки право доступу до правосуддя (звернення до суду по цивільним справам) та процесуальні гарантії (справедливий, публічний та швидкий розгляд), а й виконання рішення [27].

Отже, в прецедентній практиці Євросуду міститься система взаємопов'язаних та усталених принципів, які у своїй сукупності визначають концепцію доктрини верховенства права. Конституційний Суд України також визначив власну демократичну правову позицію щодо розуміння верховенства права. Все це створює умови теоретичного і практичного пошуку удосконалення механізму забезпечення прав і свобод людини в Україні.

1. Авер'янов В., Бондаренко І., Доля Л., Гега П., Захаров Є. Посилення співпраці між Україною та ЄС щодо утвердження верховенства права в Україні: Аналіт. доп. та рек. – К., 2006. – С. 6.
2. Ткачук П. Застосування принципу верховенства права судами конституційної та загальної юрисдикції // Вісн. Конституц. Суду України. – 2005. – № 5. – С. 101.
3. Авер'янов В., Бондаренко І., Доля Л., Гега П., Захаров Є. Посилення співпраці між Україною та ЄС щодо утвердження верховенства права в Україні: Аналіт. доп. та рек. – К., 2006.
4. http://www.legalworld.ru/inc/main_st.php?products_id=70
5. Див.: Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького Суду та Конституційного Суду

- України // Вісн. Конституц. Суду України. – 2004. – № 5. – С. 37–46.
6. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп від 02.11.2004 // Вісн. Конституц. Суду України. – 2004. – № 5. – С. 40.
7. Див.: Темченко В. І. Особливості співвідношення моралі і права у концепції «чистого права» Г. Кельзена // Право України. – 2005. – № 1. – С. 36–38.
8. Решение «Олссон против Швеции» от 24 марта 1988 г. // Европейский Суд по правам человека. Избранные реше-

- ния: В 2 т. Т. 1.– М., 2001.– С. 552–553.
9. Решение «Крюслен против Франции» от 24 апреля 1990 г. // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т.– Т. 1.– М., 2001.– С. 669–671.
  10. Решение «Функе против Франции» от 25 февраля 1993 г. // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т.– Т. 1.– М., 2001.– С. 792.
  11. Рішення у справі «Броньовський проти Польщі» від 22 червня 2004 року // Практика Європейського Суду з прав людини: Рішення у справі. Коментарі.– 2004.– № 4.– С. 108.
  12. Решение «Даджен против Соединенного Королевства» от 22 октября 1981 года // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т.– Т. 1.– М., 2001.– С. 381.
  13. Справа «Веренігінг Векблад Блюф!» проти Нідерландів» від 25 січня 1995 року // Практика Європейського Суду з прав людини: Рішення. Коментарі.– 2003.– № 3.– С. 215–216.
  14. http://www.legalworld.ru/inc/main_st.php?products_id=67
  15. Решение «Московское отделение Армии Спасения против России» от 5 октября 2006 года (№ 72881/01) // <http://ehracmos.memo.ru/page.php?page=201>.
  16. *Авер'янов В., Бондаренко І., Доля Л., Гега П., Захаров Є.* Посилення співпраці між Україною та ЄС щодо утвердження верховенства права в Україні: Аналіт. доп. та рек.– К., 2006.– С. 71.
  17. Решение «Б против Франции» от 25 марта 1992 года // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т.– Т. 1.– М., 2001.– С. 708.
  18. Рішення у справі «L. та V. проти Австрії» та «S. L. проти Австрії» від 09 січня 2003 р. // Практика Європейського Суду з прав людини: Рішення у справі. Коментарі.– 2003.– № 1.– С. 142.
  19. Рішення у справі «Броньовський проти Польщі» від 22 червня 2004 року // Практика Європейського Суду з прав людини: Рішення у справі. Коментарі.– 2004.– № 4.– С. 124–125.
  20. Там само.
  21. Решение «Класс против Федеративной Республики Германии» от 6 сентября 1978 года // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т.– Т. 1.– М., 2001.– С. 177.
  22. Решение «Кэмпбелл и Фелл против Соединенного Королевства» от 28 июня 1984 года // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т.– Т. 1.– М., 2001.– С. 451.
  23. Решение «Уингроу против Соединенного Королевства» от 25 ноября 1996 года // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т.– Т. 2.– М., 2001.– С. 301–303.
  24. http://www.legalworld.ru/inc/main_st.php?products_id=70
  25. Там само.
  26. Решение «Голдер против Соединенного Королевства» от 21 февраля 1975 года // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т.– Т. 1.– М., 2001.– С. 44.
  27. Решение «Хорнсби против Греции» от 19 марта 1997 года // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т.– Т. 2.– М., 2001.– С. 431.

V. *Temchenko*

THE RULE OF LAW IN PRACTICE OF EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

This article analyzes the principles of the Rule of Law in practice of European Court of Human Rights and Constitutional Court of Ukraine.